

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СПОЖИВЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ
РОБІТНИКІВ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ ТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
ДОНЕЦЬКО - ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РЕГІОНУ
кін. ХІХ - поч. ХХ ст.**

У статті автор розглядає особливості процесу формування та подальшого розвитку споживчих об'єднань робітників у кам'яновугільній та металургійній промисловості Донецько-Придніпровського регіону.

Ключові слова: споживчі об'єднання, споживчі кооперативи, робітничий клас, Донецько-Придніпровський економічний регіон.

В статье автор рассматривает особенности процесса формирования и дальнейшего развития потребительских объединений рабочих в каменноугольной и металлургической промышленности Донецко-Приднепровского экономического региона.

Ключевые слова: потребительские объединения, потребительская кооперация, рабочий класс, Донецко – Приднепровский экономический район.

The author considers the characteristics of the formation and further development of consumer associations in the coal and steel industry Donetsk – Pridneprovsk economic region.

Keywords: consumer associations, consumer cooperatives, working class, Donetsk - Pridneprovsk economic region.

Постановка проблеми. Із проголошенням у 1991 році незалежної Української держави в країні розпочався новий етап розвитку національної історичної думки. Він дав поштовх новим науковим розробкам, спрямованим на відродження регіональної історії, переосмислення накопиченого фактичного матеріалу, точок зору, концепцій та поглядів істориків та економістів ХХ ст. А відтак, суспільною потребою у подоланні існуючих ідеологічних стереотипів та міфів навколо історії регіону, його місця і ролі у загальнонаціональній історії, нагальними потребами у багатомасштабній реконструкції історії України з урахуванням усього спектра просторово-регіональної специфіки.

Аналіз актуальних досліджень. Від моменту створення споживчих об'єднань робітників, у дореволюційному науковому середовищі це явище розглядалось як таке, що притаманне капіталістичному устрою.

Тогочасна історіографія розглядала споживчі об'єднання як одну із складових профспілкового та кооперативного руху, не виокремлюючи його як самостійний напрямок (Гриневич В.П. «Профессиональное движение рабочих в России» (1908); Святловский В.В. «Профсоюзное движение в России» (1907); Тотомианц В.Ф. «Потребительные общества. История, теория и практик» (1908) тощо).

Радянська історіографія звернулася до питання профспілкового руху та споживчої кооперації тільки в другій половині 50-х років ХХ ст. у вигляді вивчення «легальних пролетарських організацій, та їх діяльності у створенні революційної ситуації» (Лось Ф.Е. «Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX – начале XX ст.» (1955); Модестов В.В. «Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции» (1957); Кирьянов Ю.И. «Рабочие Юга России (1914-февраль 1917)» (1971); Прийменко А.И. «Легальные организации рабочих Юга России в период империализма» (1977) тощо).

На сучасному історичному етапі проблематика висвітлення питання кооперативного руху робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості означеного регіону знаходить свій подальший розвиток у наукових пошуках українських та російських вчених, залишаючись пріоритетним напрямком для істориків України у контексті дослідження розвитку капіталізму та монополій (Михненко А.М. «Історія Донбасу: 1861-1945 рр.» (1999); «История родного края (часть вторая) Учебное пособие для 10-11 классов» / Авторы: Р.Лях, В.Никольский, В.Нестерцова и др. (1999); Щербініна О.В. «Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861-1914 рр.)» (1999); О.Реєнт «Профспілкове законодавство і боротьба трудящих за свої права в період 1905-1917 рр.» (2004); Михненко А.М. «Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.» (2001); Довжук І.В. «Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2004); Саманцов О.П. «Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX – поч. XX ст. (проблеми історіографії)» (2007) тощо).

Актуальність теми. Таким чином, з огляду на недостатню дослідженість, проблематика вивчення споживчих об'єднань робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX – поч. XX ст. належить до актуальних, суспільно вагомих та перспективних напрямів наукового пошуку.

Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі аналізу широкого спектра різноманітних історичних джерел, простежити процес виникнення та розвитку споживчих об'єднань робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX – поч. XX ст.

Виклад матеріалу Економічні трансформації Російської імперії кін. XIX ст. призвели, як до зміни промислового районування країни, так й до появи низькі явищ, притаманних капіталістичному устрою. Цей період характеризувався появою промислового робітничого класу, підприємницької верстви, зміною психології та мотивації учасників економічного

процесу, їхніх взаємин тощо. Одним із таких явищ стало створення споживчих об'єднань робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону.

Перший споживчий кооператив був започаткований англійськими ткачами у м. Рочдейлі (1844 р.). Російські дослідники початком створення споживчих кооперативів у Росії визначають створення товариства “Большая артель” (рус.) засланими декабристами у Забайкаллі 1831 р. На Україні перше товариство було затверджено за ініціативи дрібних торговців, Статутом від 6 жовтня 1866 р. у м. Харкові із загальною кількістю членів понад 350 осіб. Другим стало товариство, утворене видатними науковцями XIX ст. В.Антоновичем, Г.Драгомановим, Г.Зібером та іншими в м. Києві у 1868 р. Загалом, упродовж 60-70-х рр. XIX ст. в російській імперії було створено понад 60 споживчих кооперативів, серед яких понад 20 товариств діяли в Україні [3, с.25].

У 13 березня 1897 р. Міністерство Внутрішніх Справ затвердило “Нормальний устав потребительского общества” (рус.), а також такі самі зразки для усіх видів кооперації. Право затвердження цих статутів було передано до губернаторів, яке пізніше, у 1915 р., перейшло до компетенції Міністерства торгівлі. І вже на 1914 рік в державі налічувалось 10,9 тис споживчих кооперативів [4, с.5].

У Донецько-Придніпровському економічному регіоні перший споживчий кооператив був відкритий у липні 1888 р. на Юзівському металургійному заводі, а впродовж 90-тих рр. XIX ст. у регіоні було створено рудничні, заводські, залізничні та ін. об'єднання. Ініціаторами створення кооперативів в цей період виступала адміністрація підприємств, що й було прописано у Статутах.

Серед причин створення споживчих кооперативів у кам'яновугільній та металургійній промисловості ДПЕР, крім отримання остаточного прибутку, можна виділити ще декілька напрямів:

по-перше – дії адміністрації по закріпленню та заохоченню кваліфікованої робітничої сили;

по-друге – забезпечення товарами робітників, які мешкали достатньо віддалено від промислових селищ;

по-третє – зростання цін на споживчу групу товарів та кризові явища початку 90-х рр. XIX ст.;

по-четверте – бажання кваліфікованої частини робітників і службовців до покращення свого матеріально-економічного становища та співпраці з адміністрацією.

Відповідно до чого, пайщиком об'єднання могла стати людина, яка була економічно пов'язана зі своїм підприємством та мала власну частку капіталовкладень у товариство – пай. Упродовж 90-х рр. XIX ст. на різних підприємствах регіону така частка визначалась сумою від 15 до 75 руб. (платня кваліфікованого робітника цього періоду складала на місяць приблизно 24-32 руб., а середня сім'я із трьох працюючих осіб, один з яких - кваліфікований мала сукупний дохід від 46 руб., сім'я із трьох працюючих некваліфікованих робітників отримувала приблизно від 36 руб. на місяць) [6, с.126].

Відповідно до даних, загальна оборудка капіталу споживчого товариства Дніпровського металургійного заводу в 1893 р. сягала 353 тис. руб. [1, с.66]. А споживче товариство Брянського металургійного підприємства орендувало ще й 500 десятин луків та 160 десятин орної землі для розведення великої рогатої та дрібної худоби, що дало їм на 1 січня 1899 р. 26 513 руб. прибутку.

Подальший розвиток промисловості та приток людей у регіон, збільшення кваліфікованої робітничої сили у кінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. вплинули на подальшу еволюцію споживчих об'єднань. Їх стає більше. Якщо за 7 років – з 1888 до 1895 р. – споживчих товариств було 12, то до 1904 р. їх стало 24, а до 1905 р. додалося ще 26. Таким чином, на один робітничий кооператив припадало у 1889-1900 рр. – 4197 осіб, а в 1901-1905 рр. – 3731 осіб [5, с.50].

Досвід промислових робітників, якого вони набули беручи участь у споживчих об'єднаннях у якості пайщиків або дольників, впливав на формування нових економіко-матеріальних умов участі у товариствах, серед яких, у першу чергу, збільшення частки прибутків за умов меншого паю та збільшення ваги участі робітників у керівництві об'єднаннями. Це у свою чергу призводить до створення "незалежних" від адміністрації підприємств споживчих об'єднань.

Радянська історіографія прискіпливо ставилась до цього питання й намагалася знайти ознаки самостійного об'єднання якомога раніше. Але здебільшого, "незалежність" споживчого об'єднання закінчувалась введенням робітників до складу уповноважених та правління. На нашу думку, до керівного складу об'єднань вводились робітники, майновий статок яких дозволяв бути пайщикам, відповідно – це кваліфіковані робітники. Але, як зазначали дослідники, у 1904 р. на Петровському металургійному заводі був створений робітничий "незалежний" кооператив "Наdejда" до якого увійшли 624 особи [2, с.170]. А відповідно до "Списка всех потребительских обществ в России как действовавших так и закрывшихся на 1 января 1912 г." у кам'яновугільній та металургійній промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону на 1905 р. налічувалось 38 кооперативів, з яких 4 були незалежними споживчими об'єднаннями. На цей час у Російській імперії загалом налічувалось 231 кооперативних об'єднань робітників.

Споживчі об'єднання стають звичним явищем в економічному житті й необхідним супутником будь якого підприємства. Як відзначав М.Балабанов, вже на поч. ХХ ст. "...навіть у Юзівці, яка відрізнялась досить інтенсивною приватною торгівлею, 90% усіх робітників металургійних підприємств користувались послугами споживчих кооперативів" [1, с.126].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення. Вони формулюються наступним чином:

- Створення споживчих об'єднань на підприємствах різних галузей виробництва підкреслює не особливість розвитку імперського капіталізму, а скоріше поширення світових економічних явищ із притаманними для Донецько-Придніпровського економічного регіону особливостями.

- Не дивлячись на більш як сторічний час свого існування, обрана проблематика залишається ще мало дослідженою, та потребує подальшого неупередженого вивчення.

- Аналіз джерельної бази дозволив нам виділити три періоди у процесі створення та розвитку споживчих об'єднань робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону: 1) 60-ті рр. ХІХ ст. – сер. 90-х рр. ХІХ ст.; 2) 1897-1905 рр.; 3) 1906-1917 рр. – із характерними для кожного особливими рисами.

- Дії царського уряду щодо спрощення процедури реєстрації Статутів та її перепідпорядкування позитивно вплинули на збільшення споживчих об'єднань в Російській імперії та в промислових регіонах зокрема.

- Ініціатором створення споживчих об'єднань виступала адміністрація підприємств.

- Високий пайовий ценз стримував кількість пайщиків, але одночасно виступав заохочувальним чинником для кваліфікованих робітників та службовців.

- Вступ до споживчого об'єднання, як і визначення свого статусу в ньому, повністю залежав від бажання особи, яка приймала рішення на власний розсуд, як і його подальша трансформація «пайщик» – «дольщик».

- На початку ХХ ст. споживчі об'єднання стають невід'ємною частиною економічного життя робітника, підприємства, міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабанов М. История рабочей кооперации в России: Очерки по истории рабочего кооперативного движения (1864-1917 г.). – К, 1923. – 281 с.

2. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав, 1925. – Ч.1. – 180 с.
3. Давидов А.Ю. Свободная кооперация в России (до октября 1917 года) // Вопросы истории. – 1996. – №1. – С.24-40.
4. Егоров, В.Г. Кооперативное движение в дореволюционной России (новый взгляд) // Вопросы истории. – 2005. – №6. – С.3-18.
5. Потребительная кооперация в цифрах и диаграммах. К 75-летию юбилею со дня основания потребительского общества в Рочделе. 1844-191. – Харьков, 1922. – 198 с.
6. Саманцов О.П. Формування фінансових доходів промислових робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Катеринославської губ. кін. ХІХ - поч. ХХ ст. // Збірник наукових праць. Соціальні аспекти історико-культурного розвитку Полісся України. – Ніжин, 2011. – Вип.66. – С.123-130.